Kupiškio krašto kryždirbystės tyrimai sovietmečiu

Skaidrė Urbonienė

Lietuvos istorijos institutas

Renkant medžiagą apie XX a. antrosios pusės kryždirbystės tradiciją susikaupė nemaža šūsnis sovietmečiu publikuotų straipsnių apie kryžių ir skulptūrėlių meistrus, jų kūrinius. Todėl kilo mintis Kupiškio krašto kryždirbystę apžvelgti istoriografiniu aspektu, būtent per sovietmečio publikacijas.[1]

Straipsnio objektas yra Kupiškio krašto kryždirbystės paminklai, juos kūrę meistrai. Geografinės tyrimo ribos nuo Kupiškio valsčiaus išplėstos iki Kupiškio krašto (rajono), nes kryždirbystė nebuvo uždaras, vienai lokaliai vietovei būdingas reiškinys. Tie patys kryždirbiai ir dievdirbiai dirbdavo ne viename, bet dažnai ir gretimuose valsčiuose, kirsdavo ir kaimyninių apskričių ribas. Todėl daugelio kryždirbių kūriniai plisdavo ne tik po jų gyventą vietovę, bet ir į gretimus valsčius, apskritis.

Straipsnio tikslas – pasitelkiant sovietmečiu publikuotus straipsnius ir fotografijas, taip pat sovietmečiu sukauptą rankraštinę medžiagą, kurioje aprašomi ir fiksuojami Kupiškio krašto sakraliniai mažosios architektūros paminklai, apibūdinti senosios kryždirbystės tradicijos ypatybes Kupiškio krašte. Nagrinėjama, kokie tyrimai buvo atliekami, kokia medžiaga buvo publikuojama ir kaupiama ir ką ji pasakoja apie senąją tradiciją bei jos likimą sovietmečiu. Kai kuriems faktams patikslinti pasitelkiami tarpukariu sukaupti duomenys ir fotografijos. Straipsnyje taikyta istoriografinė analizė. Iki šiol sovietmečio istoriografijos analize grindžiamų publikacijų, skirtų kryždirbystės tyrimams, nebuvo.

Lokalių vietovių istorijos tyrimams svarbi kiekviena pavardė, faktas, padedantis atskleisti tos vietovės tiriamo kultūros reiškinio ypatybes. Todėl straipsnyje išryškinsiu sovietmečiu užfiksuotoje medžiagoje rastus lokaliai vietovei – Kupiškio kraštui – svarbius faktus, detales, pavardes. Be to, lokalios vietovės tyrimai praplečia regionų istoriją, išryškina vieno ar kito reiškinio specifiką regiono mastu, kartu parodo regiono savitumus platesniame kontekste. Šiuo atveju Kupiškio krašto kryždirbystės ypatumai atskleidžia Aukštaitijos regiono šiaurės–rytų dalies specifiką regiono ir kaimyninių regionų, taip pat ir Lietuvos mastu.

Kupiškio krašto dievdirbiai ir kryždirbiai sovietmečio istoriografijoje

Kryždirbystės temos sovietmečio istoriografijoje ryškiai įrašyta Juozo Petrulio[2] pavardė. Kilęs iš Kupiškio krašto, J. Petrulis daugelį metų kryp-

Straipsnis „Versmės“ leidyklai įteiktas 2014 04 28, serijos „Lietuvos valsčiai“ Lietuvos lokalinių tyrimų mokslo darbų komisijos įvertintas 2014 05 23, pirmą kartą paskelbtas 2014 07 03 elektroninio serialinio leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai“, ISSN 2029–0799 visatekstėje svetainėje www.llt.lt.

[1] Tyrimą finansuoja Lietuvos mokslo taryba pagal Nacionalinę lituanistikos plėtros 2009–2015 metų programą (sutarties Nr. LIT-7-14).

[2] Kraštotyrininkas, muziejininkas Juozas Petrulis gimė 1904 m. Rudikų kaime, Kupiškio vls. Kraštotyra J. Petrulis susidomėjo dar besimokydamas Kupiškio ir Panevėžio gimnazijose. Pirmieji jo kraštotyriniai užrašai buvo išspausdinti 1921 m. „Lietuvos ūkininke“. XX a. 4 dešimtmetyje dviračiu išvažinėjo Žemaitiją ir Aukštaitiją, rinko etnografinę medžiagą, bendradarbiavo to meto periodinėje spaudoje. 1938 m. pradėjęs dirbti Šiaulių „Aušros“ muziejuje, įsitraukė į organizuotą kraštotyrinę veiklą, žurnale „Gimtasai kraštas“ publikavo nemažą pluoštą savo surinktos medžiagos apie materialinę lietuvių kultūrą. Po karo gyveno Vilniuje, dirbo muziejinį darbą, kiekvieną vasarą dalyvaudavo Dailės muziejaus ir Kultūros ministerijos ekspedicijose. Mirė 1975 m. Vilniuje (daugiau žr.: Urbonienė S. Juozas Petrulis, *Etnografija: metraštis*, Vilnius, 1991, t. 1, p. 51–54).

© VšĮ „Versmės“ leidykla. Lietuvos lokaliniai tyrimai ISSN 2029-0799.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2014 07 03.

tingai rinko medžiagą apie senuosius dievdirbius ir kryždirbius. Ypač kraštotyrine veikla nusipelnė savo kraštui, todėl pirmiausia ir panagrinėsiu jo indėlį į Kupiškio krašto kryždirbystės tyrimus.

J. Petrulis nuveikė didžiulį darbą keliant iš užmaršties senųjų dievdirbių vardus. Jis išaiškino apie šimtą dievdirbių pavardes, ruošdamas knygą apie liaudies dievdirbius ir menininkus parašė apie septyniasdešimt gana išsamių biografijų. Liaudies skulptoriais jis pradėjo domėtis apie 1933 m., o nuo 1938 m., dirbdamas Šiaulių „Aušros“ muziejuje, ėmėsi užrašinėti jų biografijas ir nesiliovė to daryti visą gyvenimą. Petrulis nemažai straipsnių paskelbė periodinėje, kraštotyrinėje spaudoje. To darbo nemetė ir sovietmečiu, puikiai suvokdamas, kad senosios kartos meistrai ar juos pažinoję žmonės išeina amžinybėn ir kad reikia kuo greičiau fiksuoti ne tik jų kūrinius, bet ir užrašyti jų biografijas, pakalbinti dar gyvus dievdirbius, užrašyti jų atsiminimus. Apgailestaudamas rašė, kad jau daugeliu atvejų per vėlu[3], tačiau jam pavyko dar daug nuveikti. Petrulis sukaupė nemažai medžiagos apie įvairių regionų meistrus, ekspedicijų dienoraščiuose fiksavo atskirus jų kūrinius, užrašydavo statymo intencijas, paminklų būklę, fotografavo. Dalį šios savo surinktos medžiagos jis paskelbė sovietmečio periodinėje spaudoje, likęs rankraštinis palikimas saugomas Nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Retų knygų ir rankraščių skyriuje (fondas 127).

Neabejotinas J. Petrulio nuopelnas nustatant Kupiškio krašto dievdirbių ir kryždirbių vardus. Be jo užrašų vargiai šiandien žinotume daugelio Kupiškio krašte dirbusių meistrų pavardes. Antai Petrulis publikavo po kruopelytę savo surinktas žinias apie vienus žymiausių Kupiškio krašto vienos giminės dievdirbius – Anundį, Kantičkių ir Simoną. Ir tai vienintelė gana išsami medžiaga apie šiuos meistrus. 1966 m. jis kartu su dailėtyrininke Zita Žemaityte paskelbė straipsnį apie juos žurnale „Kultūros barai“.[4] Pažymėtina, kad tai bene vienintelis straipsnis sovietmečio periodikoje, kurio pavadinime išliko žodis „dievdirbys“. Sovietmečio publikacijų pavadinimuose vengta su religija susijusių terminų. Todėl dievdirbiai ir kryždirbiai buvo įvardijami „liaudies menininkais“, „liaudies meistrais“ ar „liaudies skulptoriais“.

Petrulis išaiškino, kad šios kartos „pradininkas“ buvo Simonas. Šio dievdirbio žinomas tik vardas – žmonės jį vadino Siminu. Jis užsiėmė buitinių daiktų bei statulėlių drožyba, dirbo ir stogastulpius, kurie datuoti 1845–1850 m. Namų neturėjo, gyveno, kur papuolė. Klajojo Antašavos, Palėvenės parapijose. Mirė apie 1864 m. Žinoma nedaug jo kūrinių. Viena Simono drožta Švč. Mergelės Marijos Skausmingosios skulptūrėlė buvo publikuota minėtame Petrulio ir Žemaitytės straipsnyje[5], taip pat *Liaudies meno* albume, tik nenurodant autoriaus pavardės[6]. Ši skulptūra pasižymi aiškiu, lakonišku siluetu, monumentaliomis, apibendrintomis formomis. Ji plokščia, frontali, matyti, tad skirta stogastulpiui ir buvo skulptūrinės kompozicijos „Nukryžiavimas“ dalis.

Simono sūnus irgi pasekė tėvo pėdomis – užsiėmė dievdirbyste. Jis, kaip ir tėvas, neturėjo namų, keliavo po apylinkes. Žmonės jį vadino Simoniuku arba Kantičkium (net Binkortėliu, nes buvo Simono nesantuokinis sūnus). Pavardės nei vardo nieks tiksliai nepri-

[3] Petrulis J. Senieji liaudies menininkai, *Mokslas ir gyvenimas*, 1965, nr. 10, p. 32.
[4] Petrulis J., Žemaitytė Z. Trys dievdirbių kartos, *Kultūros barai*, 1966, nr. 4, p. 60–63.
[5] Petrulis J., Žemaitytė Z. Trys dievdirbių kartos, p. 60.
[6] *Lietuvių liaudies menas. Skulptūra*, sud. P. Galaunė, Vilnius, 1965, kn. 2, il. 114.

© VšĮ „Versmės“ leidykla. Lietuvos lokaliniai tyrimai ISSN 2029-0799.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2014 07 03.

siminė. Mirė jis apie 1885 m., sulaukęs 70 metų (gimė apie 1815 m. Žegunių k.). Amato pramoko iš tėvo. Darydavo koplytstulpius, koplytėles, statulėles. Jo darbų buvo Salamiesčio ir Antašavos apylinkėse. Kantičkiaus skulptūrėlės nedidelės (24–34 cm)[7], plokščios, frontalios, tačiau proporcijos gana tikslios, meistras stengėsi realistiškai traktuoti veido bruožus – jie kruopščiai paryškinti dažais, smulkiais įrėžimais.

Trečiosios Simono kartos palikuonis, tęsęs savo senelio ir tėvo dievdirbystės tradiciją, – tai dievdirbys Burkauskas, pravarde Anundis. Pasakojama, jog Burkausko pavardę jam suteikė jį įsūniję žmonės. Mat jis irgi buvęs nesantuokinis vaikas. Gyveno Anundis Tuitų kaime (Kupiškio r.). Pramintas Anundžiu dėl pamėgto priežodžio „anundei“ (anądien). Anot Petrulio surinktų vietinių žmonių pasakojimų, drožti skulptūras pradėjęs apie 1890 m. ar kiek vėliau. Darė ir stogastulpius. Buvęs labai uždaras, dirbdamas slėpėsi, nenorėjo, kad kas matytų, ką dirba. Kol neužbaigdavo statulos, niekam nerodydavo. Darbai buvo pasklidę ir po kaimyninius Biržų, Rokiškio rajonus.

Anundžio dirbtos skulptūros (dydis nuo 36 iki 50 cm) skiriasi ir nuo senelio, ir nuo tėvo darbų[8]. Formos labai apibendrintos, monumentalios. Figūros plokščios, frontalios, statiškos. Paviršius gana lygus. Visą dėmesį meistras koncentruoja į labai išraiškingą galvą. Charakteringi į apačią smailėjantys su plačiais ryškiais skruostikauliais veidai. Didelės, įkypos akys, žvelgiančios žemyn, paryškinamos dažais bei ryškia antakių linija. Lanku į apačią nuleistais galais žymėtos lūpos. Veido bruožai modeliuojami apibendrintomis plokštumomis. Vos matomu kanteliu atskiriamos pagrindinės rūbų masės, tačiau kai kurie elementai detalizuojami, pvz., Jėzaus Nazariečio virvė su kutais ir dekoratyviu apskritu mazgu bei platus dygliuotas erškėčių vainikas.

Vaizdingų pasakojimų Petrulis užrašė apie kryždirbius tėvą ir sūnų Čepėnus, kilusius iš Punkiškių kaimo, Salų valsčiaus, Rokiškio apskrities (dabar Kupiškio r.). Tėvas Juozapas Čepėnas gimė apie 1840 m. Punkiškių kaime, kur gyveno iki mirties. Jį vietiniai žmonės labai vertino: „*... turėjo lanksčius nagelius, gerą galvą, labai išmislingas*.“[9] Dirbdavęs ne tik kryžius, bet ir skrynias: „*buvęs slaunas gražių kryžių ir skrynių meistras*“[10]. Kryždirbys mirė 1910 m. Savo sūnų, irgi vardu Juozapas, išmokė kryždirbio amato. Juozapas Čepėnas (jaunesnysis) gimė 1871 m. Paaugęs sūnus padėdavo tėvui dirbti kryžius, todėl apylinkių žmonės juos vadino tiesiog Punkiškių Čepėnais. Sūnus Juozapas dirbdavęs ir skulptūras. Jo darbo kryžių J. Petrulis užfiksavo Kupiškio r., Adomynės kaimo bažnyčios šventoriuje ir kapinėse. Vienas kryžius, statytas 1928 m. tose kapinėse, įtrauktas į vietinės reikšmės dailės paminklų sąrašą.[11] Meistras mirė 1955 m., palaidotas Adomynės k. kapinaitėse. Ant jo kapo pastatytas jo paties dirbtas kryžius.

Apie Joną Dagį (1855–1940)[12], kilusį iš Punkiškių k. (dab. Kupiškio r.),

[7] Šv. Juozapo ir šv. Petro skulptūrėlės, saugomos Lietuvos nacionaliniame muziejuje, buvo publikuotos 1966 m.: Petrulis J., Žemaitytė Z. Trys dievdirbių kartos, p. 62–63.

[8] Anundžio kūrinių saugoma Lietuvos nacionaliniame muziejuje, taip pat jų buvo publikuota (*Lietuvių liaudies menas. Skulptūra*, sud. P. Galaunė, Vilnius, 1963, kn. 1, il. 243, 244, 245), tik nenurodant autoriaus pavardės. Skulptūrų autorystę pavyko nustatyti dėka J. Petrulio užrašų.

[9] Medeinis J. [Petrulis J.] Liaudies menininkai, *Žemaičių žemė*, 1942, nr. 49 (78).

[10] *Ten pat*.

[11] *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas*, Vilnius, 1973, p. 676 (Dv 1627).

[12] Tokias gyvenimo datas pateikia Petrulis (Petrulis J. Senieji liaudies menininkai, p. 33.) *Kupiškėnų enciklopedijoje* pateikta kita mirties data – 1927 m. (*Kupiškėnų enciklopedija*, sud. V. Jankauskas, Vilnius, 2006, t. 1, p. 298).

© VšĮ „Versmės“ leidykla. Lietuvos lokaliniai tyrimai ISSN 2029-0799.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2014 07 03.

J. Petrulis pirmą kartą užsiminė 1964 m.[13] Vėliau dar kelis kartus rašė vienas ir kartu su Z. Žemaityte.[14] Atsiliepdamas į Petrulio ir Žemaitytės straipsnį „Kultūros baruose“, architektas Stasys Mikulionis 1967 m. paskelbė trumpą straipsnelį, kuriame papildė minėtą straipsnį naujais duomenimis apie meistrų Dagių kartą ir pateikė žinių apie kryždirbį Karolį Dagį (apie 1830–1918)[15], kuriam Jonas turbūt buvo giminaitis. Dagys yra labiau rokiškėnams žinomas meistras, nes jis jaunystėje persikėlė gyventi į Jūžintus (dab. Rokiškio r.), kadangi tėvas nepritarė jo pasirinkimui dirbti pamėgtą dievdirbio darbą. Ten vedė, gyveno namelyje, kuriame buvo įsirengęs ir dirbtuvę. Žmonės jį vadino auksarankiu, nes buvo dar ir puikus medžio meistras, dirbęs puošnius buities daiktus, be to, dar vertėsi dailidės amatu ir kalvyste. Kaldamas sakralinių paminklų viršūnes, naudojo gana ploną geležį, mėgo augalų ornamentus. Jo kryžiams būdingi laužytos šakelės su lapeliais formos spinduliai. Dagio darbai plito ne tik po Rokiškio, Kupiškio, bet ir Anykščių, Utenos rajonus.

Dagio skulptūros saugomos Lietuvos nacionaliniame, Rokiškio krašto, Kupiškio muziejuose. Jos apvalios, nors nugarinė pusė per daug nemodeliuojama, kresnų proporcijų. Formos masyvios, apgludintos. Saviti, nors ir apibendrintų bruožų veidai: pailgos formos, didelėmis skulptūriškai drožtomis akimis. Kruopščiai banguotomis linijomis raižomi plaukai, barzda, ūsai, didokos ausys. Petrulis yra nufotografavęs Dagio dirbtas šv. arkangelo Mykolo skulptūras, stovėjusias Nociūnų (Šimonių apyl.) ir Gindvilių (Palėvenėlės apyl.) kaimų kapinaičių vartų nišose. Arkangelo figūros išraiškingo silueto, kresnų proporcijų, pailgintu liemeniu, didoka galva. Ypač išryškintos stambios, dekoratyvios drabužių detalės, sparnų plunksnų reljefas. Petrulis užrašė, kad Dagys dirbdamas pasižiūrėdavo į gyvus žmones, prašydavo papozuoti. Matyt, žmogaus kūno studijavimas, formos pajautimas ir, be abejo, talentas padėjo Dagiui kurti skulptūras, artimas profesionaliosioms skulptūroms. Jo menkesnį pasiruošimą liudija tik tai, jog jis supaprastina komponavimą ir klaidingai perteikia proporcijas, anatomiją.

Dar 1941 m. žurnale „Gimtasai kraštas“ rašydamas Rudikų kaimo istoriją J. Petrulis išskyrė ir žinomą tų vietų universalų meistrą tapytoją Kazimierą Adomavičių (apie 1840–1909)[16], apie kurį vėliau rašė 1942 m.[17], o po daugiau nei 20 metų kartu su Z. Žemaityte paskelbė platesnį straipsnį[18]. Kad K. Adomavičius dirbo statulas, jis užsimena tik viename straipsnyje – pamini faktą, kad Adomavičius buvęs dievdirbys, tapytojas ir raižytojas ir kad siekdamas drožyboje įgyti įgūdžių, savo sodyboje buvo apgyvendinęs benamį dievdirbį Simoną, iš kurio ir mokėsi[19]. Taip pat trumpai paminėjo faktą, kad Adomavičius buvo iškalęs antkapinį paminklą savo giminaičiui 1863 m. sukilėliui atminti ir pastatė jį Rudikų kaimo kapinaitėse[20]. Paminklas tebestovi ir šiandien – tai akmeninis kryžius ant stambaus, gana aukšto stačiakampio cokolio[21].

[13] Petrulis J. Kraštotyrininkų „prikeltas“, *Kraštotyra*, sud. Abramavičius V. ir kt., Vilnius, 1964, p. 202–205.

[14] Petrulis J. Senieji liaudies menininkai, p. 33; Petrulis J., Žemaitytė Z. Žaismingųjų saulučių kūrėjai, *Kultūros barai*, 1966, nr. 7, p. 33–35.

[15] Mikulionis S. Liaudies meistrų Dagių karta, *Kultūros barai*, 1967, nr. 4, p. 73.

[16] Petrulis J. Kaimo istorija ir būtovė, *Gimtasai kraštas*, 1941, nr. 1–2, p. 2–15.

[17] Medeinis J. [Petrulis J.] Liaudies menininkai, *Žemaičių žemė*, 1942, nr. 50, p. 2.

[18] Petrulis J., Žemaitytė Z. Margosios skrynios, *Kultūros barai*, 1967, nr. 4, p. 37.

[19] Petrulis J. Mediniai stebuklai. Iš muziejininko-kraštotyrininko dienoraščio, *Komjaunimo tiesa*, 1965, nr. 242, p. 3.

[20] Petrulis J. Ekspedicijų pabiros. Iš muziejininko dienoraščio, *Muziejai ir paminklai*, 1969, gruodis, p. 62.

[21] *Kupiškėnų enciklopedija*, t. 1, p. 18.

© VšĮ „Versmės“ leidykla. Lietuvos lokaliniai tyrimai ISSN 2029-0799.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2014 07 03.

Apie Rudikuose gyvenusį, Petrulio teigimu, iki XIX a. pabaigos žymiausią dievdirbį Viktorą Žekonį-Žekoniuką, dirbusį skulptūras ir stogastulpius, jis trumpai paskelbė žurnaluose „Kultūros barai“[22] ir „Muziejai ir paminklai“[23].

Petrulis vienas pirmųjų paskelbė žinių apie geležinių kryžių – įvairių memorialinių paminklų viršūnių meistrą kalvį Petrą Buzą iš Juodžiūnų kaimo (Kupiškio r.)[24]. Petrulis teigė, kad senieji gyventojai Petro Buzo mokiniu kalvystės srityje laikė jau minėtą dievdirbį ir kryždirbį J. Dagį.

Ne visus nustatytus Kupiškio krašto dievdirbius Petrulis paminėjo straipsniuose. Kitų vardai liko jo užrašuose. Tai – dievdirbys Jonas Burbulis, kurio dvi skulptūras Petrulis 1962 m. gavo Girsteikių kaime (Alizavos apyl.). Jos stovėjo koplytstulpyje, statytame apie 1902–1904 m., tačiau Petrulio apsilankymo metu jau buvo suirę̨s[25]. Tai ir dievdirbys, kryždirbys, dailidė Kostantas Gabrėnas (1877–1953), kilę̨s iš Šapalų k. (Kupiškio r.), dirbę̨s meistru įrengiant Kupiškio bažnyčią. Kaip teigia Petrulis, jo paminklai buvo statomi vos ne kasmet. Apie jį žmonės sakė, kad buvę̨s retų gabumų, reto talento, dirbo kūrybiškai, labai kokybiškai.[26] Petrulio parašyta šio meistro biografija 2007 m. buvo paskelbta žurnale „Kupiškis“.[27]

Petrulio ekspedicijų užrašuose, užrašų knygutėse randame ir meistrų, padirbusių vieną kitą kryžių ar stogastulpį, pavardes. Tai – Stanislovas Kučinskas (apie 1840–apie 1910), buvę̨s geras įvairių medžio darbų meistras, dirbę̨s ir kryžius[28]; Petras Kalnina (?) (apie 1873–1917) iš Alizavos[29]; Alfonsas Karaliūnas (1913–?), gimę̨s Butėnų kaime, Šimonių valsčiuje, jo darbai plito Kupiškio rajone[30]; Lionginas Tamošiūnas (1887–?) iš Buožių kaimo (Alizavos apyl.), kurio darbų būta ir kaimyniniame Anykščių rajone[31]; Kazimieras Zavodžius (XIX a. 2 pusė–XX a. vid.) iš Puponių k. 1903 m. daręs Rudikų kaimo jaunimo užsakytą *Šv. Jono* koplytstulpį, kuriam *Jėzaus krikšto* kompoziciją išdrožė K. Gabrėnas[32].

Apibendrinto, sintetinio pobūdžio leidiniuose Kupiškio krašto dievdirbiai taip pat nebuvo pamiršti. Ir tai turbūt išskirtinai Petrulio nuopelnas, nes apie šio krašto dievdirbius anksčiau niekas nebuvo rašę̨s, nors, pavyzdžiui, dar tarpukariu nemažai medžiagos apie žemaičių dievdirbius publikavo Balys Buračas, apie aukštaičius – Kazys Šimonis, Vytautas Bičiūnas. A. Kancedikas knygoje „Lietuvių liaudies skulptūra“, remdamasis Petrulio publikacijomis, paminėjo Simoną, Kantičkių, Anundį, K. Adomavičių.[33] Taip pat ir Vacys Milius,

[22] Petrulis J. Iš kraštotyrininko dienoraščio, *Kultūros barai*, 1965, nr. 3, p. 42.
[23] Petrulis J. Ekspedicijų pabiros. Iš muziejininko dienoraščio, p. 62.
[24] Petrulis J. Senieji liaudies menininkai, p. 33–34; Petrulis J., Žemaitytė Z. Žaismingųjų saulučių kūrėjai, p. 33–35.
[25] Petrulis J. Muziejinių išvykų užrašų knygutė. 1962, *Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Retų knygų ir rankraščių skyrius* (toliau – *LNMMB RKR*), f. 127, b. 20, l. 7; Lietuvos TSR Kultūros ministerijos ir Lietuvos TSR dailės muziejaus jungtinių ekspedicijų 1962–1963 m. dailės paminklams surašyti dalyvio J. Petrulio užrašai. 1962–1963 m., *LNMMB RKR*, f. 127, b. 99, l. 35.
[26] Petrulis J. Lietuvių liaudies dievdirbiai ir menininkai. Medžiaga rengtai knygai. 1939–1974 m., *LNMMB RKR*, f. 127, b. 16, l. 50.
[27] Petrulis J. Kostantas Gabrėnas: skulptorius ir universalus dailidė, *Kupiškis*, 2007, nr. 5, p. 48–50.
[28] Petrulis J. Bakšėnų sodžius [Kupiškio r., Alizavos ap.]. 1944 m., *LNMMB RKR*, f. 127, b. 115, l. 23.
[29] Lietuvos TSR Kultūros ministerijos ir Lietuvos TSR dailės muziejaus jungtinės 1960 m. ekspedicijos liaudies menui tirti ir kitų išvykų dalyvio J. Petrulio užrašai. 1960–1962 m., *LNMMB RKR*, f. 127, b. 97, l. 14.
[30] *Ten pat*; Petrulis J. Iš Kupiškio apylinkės istorijos [Kupiškio r. Rudikų k.]. 1956 m., *LNMMB RKR*, f. 127, b. 125, l. 40.
[31] Liaudies menininkai. Nuotraukos. 1942–1973 m., *LNMMB RKR*, f. 127, b. 1511.
[32] Petrulis J. Lietuvių liaudies dievdirbiai ir menininkai, *LNMMB RKR*, f. 127, b. 16, l. 47.
[33] Канцедикас А. *Литовская народная скульптура*, Москва, 1974, с. 174.

© VšĮ „Versmės“ leidykla. Lietuvos lokaliniai tyrimai ISSN 2029-0799.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2014 07 03.

knygoje „Valstiečių verslai“ apdardamas medžio apdirbimo amatininkus, išskyrė dievdirbius, tarp jų minėjo ir Kupiškio krašto dievdirbius Simoną, Kantičkių, Anundį, K. Adomavičių, J. Dagį, pasiremdamas publikuotais Petrulio straipsniais.[34] Z. Žemaitytė, rašydama „Lietuvos dailės istorijos“ skyrių „Tautodailė“, naudojosi gausia ne tik publikuota, bet ir rankraštine J. Petrulio medžiaga. Iš Kupiškio krašto dievdirbių ji išskyrė K. Gabrėną ir Simoną.[35]

Apie Kupiškio krašto dievdirbius ir kryždirbius sovietmečiu daugiausia medžiagos surinko J. Petrulis. Kiti tyrinėtojai apsiribojo išlikusių ar naujai pastatytų paminklų fotografavimu, muziejinių vertybių rinkimu, mažai dėmesio skirdami sakytinės medžiagos užrašymui. Tačiau ir nuotraukų, muziejinių eksponatų metrikose, dažnai itin lakoniškose, randame užfiksuotą vieną kitą kryždirbio ar dievdirbio pavardę. Antai vieno stogastulpio, stovėjusio Pievoniškių kaimo kapinėse (Panevėžio r.), statyto 1870 m., nuotraukos metrikoje rašoma, kad jį padarė Juozelevičius iš Subačiaus miestelio (Kupiškio r.).[36] Terpeikių kaime vieną stogastulpį padirbo Simonas Matulionis.[37]

Memorialiniai Kupiškio krašto paminklai sovietmečio leidiniuose ir fotografijose

Kupiškio krašto memorialiniai paminklai sovietmečio publikacijose nebuvo pristatyti. Apie tų vietų paminklų tipus, jų ornamentus galime spręsti iš publikuotų nuotraukų įvairiuose leidiniuose. Antai į sovietmečiu išleistus *Lietuvių liaudies meno* albumus pateko ir tarpukariu darytų Balio Buračo, Klemenso Čerbulėno nuotraukų. Iš jų matyti, kokie paminklai šiame krašte buvo statomi XX a. pradžioje (ar net XIX a. pabaigoje). Sovietmečiu fotografuotose nuotraukose dažniausiai įamžinti vėlyvesni – XX a. pirmosios pusės paminklai, nors pasitaiko ir ankstesnio laikotarpio, tiesa, gerokai apnykusių. Išsamesnį vaizdą padeda susidaryti ir sovietmečiu rengtose ekspedicijose užfiksuoti paminklai, kurių nuotraukos pateko į įvairių paveldo institucijų archyvus. Pasiremsime Lietuvos nacionalinio muziejaus ir Lietuvos istorijos instituto fotografijų archyvais.

Ikonografinė medžiaga liudija, kad XIX a. pabaigos–XX a. pirmosios pusės laikotarpiu Kupiškio apylinkėse žmonės daugiausia statė kryžius. Vyravo lotyniško tipo kryžiai, kurių pagrindinis akcentas – stambi altorėlio formos koplytėlė kryžmos centre (1 pav.). Šio tipo kryžiams puošnumo suteikia plastiškai modeliuoti altorėlių karnizai ir baldakimo formos stogeliai, kuriuos vainikuoja medinis kryželis ar saulės formos viršūnėlė, simbolizuojanti monstranciją. Ant altorėlio šonuose esančių kolonėlių viršaus paprastai dar pritvirtinamos adoruojančios ant stogelio iškeltą monstranciją angelų su žvakėmis figūrėlės. Koplytėlės-altorėlio karnizas irgi puošiamas pjaustiniais – dažniausiai augalinių motyvų ažūriniais, rečiau – lambrekeno pavidalo drožta draperija. Altorėlių vidus praturtintas gausiais drožtais arba iš skardos iškarpytais augaliniais motyvais, kurie beveik paslepia Nukryžiuotojo

[34] Milius V. Medžio apdirbimo amatininkai, *Iš lietuvių kultūros istorijos. Valstiečių verslai*, sud. J. Kudirka, V. Milius, A. Vyšniauskaitė, Vilnius, 1983, t. 12, p. 81–92.

[35] Žemaitytė Z. Tautodailė, *XX a. lietuvių dailės istorija. 1900–1940*, Vilnius, 1982, t. 1, p. 79.

[36] Lietuvos istorijos instituto Bibliotekos rankraštyno etnografijos fondo fototeka (toliau nurodomas institucijos trumpinys ir negatyvo numeris – LII neg), nuotrauka be negatyvo numerio, 1958 m. fot. A. Daniliauskas.

[37] *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas*, p. 675.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2014 07 03.

1 pav. Kryžius, XIX a. pab. Dirbo J. Dagys. Geiminių k. XX a. 5 dešimtm.

2 pav. Kryžius, XIX a. pab. Dirbo J. Čepėnas (vyr.). Pagojės k. XX a. 5 dešimtm.

skulptūrą. Puošniausių kryžių su altorėliais kryžmos užbaigiamos trilapio forma, visų briaunų perimetru pritvirtinami drožiniai, suteikiantys dar daugiau puošnumo visam statiniui. Kai kurių kryžių stiebo apatinė dalis atribojama trikampiais karnizėliais. Tai vieni seniausių kryžių šioje vietovėje. Sovietmečio nuotraukose jie jau gerokai suirę, puošmenų likę tik fragmentai. Antai toks puošnus kryžius su altorėliu yra stovėjęs Kupiškio bažnyčios šventoriuje. Jį čia pokariu 1948 m. nufotografavo J. Petrulis ir pažymėjo 1912 m. jo statybos datą. Nuotraukoje jis įamžintas jau gerokai suiręs, bet vis dar matyti, kad tai buvęs labai puošnus kryžius. Tą patvirtina 1927 m. nuotrauka, publikuota *Lietuvių liaudies meno* albume, tik čia metrikoje nurodyta, kad jis darytas 1901 m. ir stovi sodyboje.[38] Ta pati data – 1901 m. ir tai, kad jis stovi Kupiškio bažnyčios šventoriuje, yra pažymėta Adomo Varno fotorinkinyje esančios šio kryžiaus nuotraukos metrikoje, dar pažymint, kad jį darė Gabrėnas.[39] Tikėtina, kad kryžius dirbtas 1901 m., nes tais metais buvo minimi Katalikų bažnyčios jubiliejiniai metai, tuomet buvo pastatytas ne vienas atminimo ženklas, tarp jų ir kryžius. Taip pat Pagojės kaime 1948 m. nufotografuotas labai puošnus kryžius su altorėliu (2 pav.), dirbtas J. Čepėno (turbūt tėvo). Dar vieną, tačiau jau gerokai suirusį kryžių Kupiškio kapinėse 1970 m. nufotografavo etnologė Angelė Vyšniauskaitė.[40] Ji tais pačiais metais

[38] *Lietuvių liaudies menas. Mažoji architektūra*, sud. K. Šešelgis, Vilnius, 1990, kn. 2, il. 239.

[39] Lietuvos nacionalinio muziejaus A. Varno fotorinkinys, šifras V (toliau – LNM V) 1634, fot. 1927 m.

[40] LII neg 36103.

© VšĮ „Versmės“ leidykla. Lietuvos lokaliniai tyrimai ISSN 2029-0799.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2014 07 03.

Migonių kaimo sodyboje rado dar vieną puošnų kryžių su altorėliu, tačiau jau irgi gerokai apirusį. Šis kryžius taip pat buvo nufotografuotas 1927 m. ir įtrauktas į A. Varno rinkinį. Metrikoje parašyta, jog jį dirbo Bočiulis 1891 m.[41] Vyšniauskaitė fiksavo 1870 m. datą, bet, matyt, reikėtų pasitikėti 1927 m. įrašu, nes tuo metu žmonių atmintis dar siekė XIX a. pabaigą.

Nemažai buvo statoma ir tokio pat – kryžiaus su altorėliu tipo, tik mažiau dekoruotų kryžių, kurių kryžmų galai užbaigiami taip pat dažniausiai trilapio, bet kartais nupjaunami ir trikampio forma, o kryžmų briaunos nepuošiamos pridėtiniais drožiniais ir koplytėlės-altorėlio vidus daug kukliau puošiamas. Tokie kryžiai 1960–1962 m. buvo nufotografuoti pakelėje iš Viešintų į Kupiškį, Adomynės, Skodinių kaimuose.[42] Sovietmečio fotografijose jie dar gana gerai išsilaikę, todėl manytina, kad yra vėlyvesni nei puošnieji kryžiai ir daryti XX a. I pusėje–XX a. viduryje. Keliose fotografijose matyti, kad kai kurių šio tipo kryžių stiebas ir kryžmos buvo puošiamos polichromija geometriniais ar augaliniais motyvais ar stiebo ir kryžmų plokštumos papuošiamos bareljefiniu augalo šakelės motyvu. Tipiškiausias jų pavyzdys yra J. Čepėno (sūnaus) padirbti kryžiai (3 pav.). Šio kryždirbio dirbtų kryžių kryžmų ir stiebo briaunos nepuošiamos pridėtiniais drožiniais, yra lygios, kryžmų galai užbaigiami trilapiais, užapvalinami ar nupjaunami trikampiu. Altorėlio-koplytėlės stogelis, kaip ir puošniųjų kryžių, yra baldakimo formos su monstrancija, kurią adoruoja angelai su žvakėmis. Tačiau tiek altorėlio vidus, tiek pagrindo karnizas puošti kur kas saikingiau. Čepėno kryžių bruožas – altorėlio pagrindas dažniausiai yra laiptuoto karnizo formos, nors, pavyzdžiui, Adomynės kapinėse šeimos kapą ženklinančio kryžiaus koplytėlės-altorėlio pagrindo karnizas puoštas ažūriniais drožiniais su prikabintais mediniais varpeliais.[43]

3 pav. Kryžius, XX a. 1 pusė. Dirbo J. Čepėnas (jaun.). Prie kelio Viešintos–Kupiškis. XX a. 7 dešimtm.

Statyti ir visai kuklūs šio tipo kryžiai. 1970 m. A. Vyšniauskaitė Keršuliškių (4 pav.) ir Didžprūdžių kaimuose nufotografavo du kryžius, matyt, darytus to paties meistro. Jie aukšti, liekni, kryžmų galai užbaigti trilapiu, o koplytėlė-altorėlis kryžmos centre labai siauras, tokio pločio kaip stiebas, dvišlaičiu stogeliu, padekoruoti profi-

[41] LNM V 1644, fot. 1927 m.
[42] LNM fotonegatyvų rinkinys, šifras Eneg (toliau – LNM Eneg) 26687, fot. A. Tautavičius 1969 m.
[43] LNM Eneg 23204, fot. J. Petrulis 1962 m.

© VšĮ „Versmės“ leidykla. Lietuvos lokaliniai tyrimai ISSN 2029-0799.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2014 07 03.

4 pav. Kryžius. Keršuliškių k. 1970 m. A. Vyšniauskaitės nuotr. LII

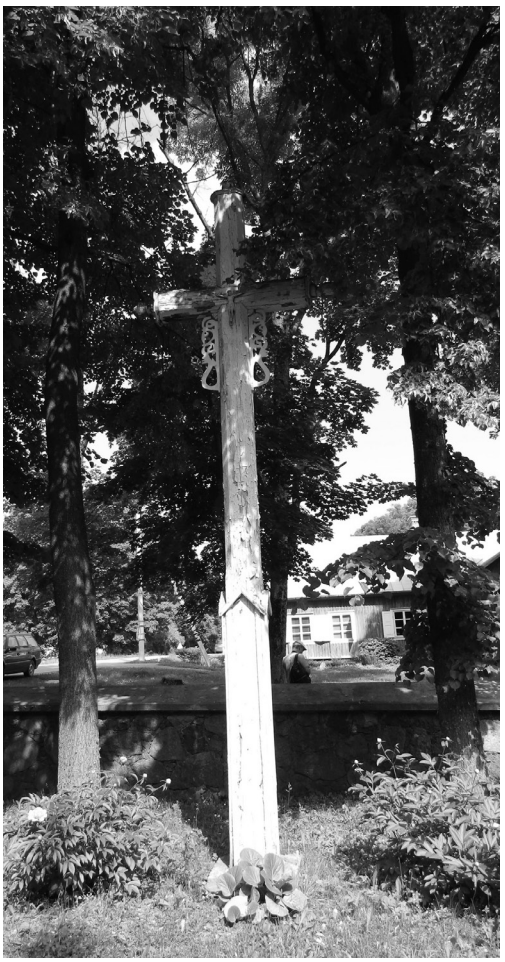

5 pav. Kryžius. Adomynės bažnyčios šventorius. 2013 m. S. Urbonienės nuotr.

liuotomis lentelėmis. Sieneles rėmina ažūriškai pjaustytos siauros lentelės. Žemiau Nukryžiuotojo, puslankio formos lentele atskirtoje dalyje, įdėta medinė drožta monstrancija. Monstrancijos simbolis šio tipo kryžiuose, kaip minėta, būdavo iškeliamas ant stogelio smailės. Šiame kryžiuje monstrancija dedama pačiame „altorėlyje“, o stogelį vainikuoja mažas kryželis.

Buvo statomi kryžiai be koplytėlės-altorėlio centre ir puošiami spinduliukais ar skydeliais tarpkryžmiuose. Tokį kryžių 1948 m. Adomynės kapinėse pastatė J. Čepėnas (jaun.). Šio kryžiaus kryžmų galai užbaigti lentelėmis su rutuliu, viršutiniuose tarpkryžmiuose įkomponuoti puslankiai su trumpais trimis lygiais spinduliukais, apatiniuose tarpkryžmiuose įtvirtinti siauri ažūriškai pjaustyti skydeliai. Šis kryžius neišliko, bet į jį panašus ir šiandien stovi Adomynės bažnyčios šventoriuje (5 pav.). Gyvakarų kaimas pokariu (1946 m.) buvo pasistatęs labai aukštą kryžių su trilapių formos galais kryžmomis, kurio kryžmos centre įkomponuota atvira koplytėlė, sudaryta iš dvišlaičio stogelio, sieneles imituojančių dviejų strypelių ir karnizėlio. Tarpkryžmiuose įtvirtinti tiesūs spinduliai (po tris) (6 pav.).

© VšĮ „Versmės“ leidykla. Lietuvos lokaliniai tyrimai ISSN 2029-0799.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2014 07 03.

6 pav. Gyvakarų kaimo jaunimas prie savo kryžiaus. 1946 m. birželio 9 d. KM

Kuklų kryžių 1967 m. užfiksavo Vacys Milius Terpeikiuose.[44] To kryžiaus kryžmų galai kažkada buvę trilapiai, visu perimetru briaunas puošė labai siauros ažūriškai puslankiais pjaustytos lentelės. Kryžmos centre – tik nedidelė stogelio pavidalo koplytėlė. Vyšniauskaitė 1970 m. nufotografavo visai paprastą aukštą, tvirtai atrodantį kryžių Keršuliškių kaimo pakelėje.[45] Iš geros jo būklės manytina, kad jis buvo pastatytas jau sovietmečiu.

Paminėtinas vienas įdomus kryžius, statytas karo laikotarpiu ir nufotografuotas 1971 m. (7 pav.). Tai buvęs gana puošnus altorėlio tipo kryžius su trilapio formos kryžmų galais, 8-ajame dešimtmetyje didelę dalį puošmenų jau buvo praradęs. Tačiau jis turi įrašą, bylojantį apie statymo intenciją, įrėžtus pastatymo metus – 1943 m. ir virš įrašo įrėžtą

[44] LII neg 27720.
[45] LII neg 35970.

© VšĮ „Versmės“ leidykla. Lietuvos lokaliniai tyrimai ISSN 2029-0799.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2014 07 03.

Lietuvos valstybingumo ženklą – Gedimino stulpus. Įrašas byloja, kad kryžius statytas prašant Dievo apsaugoti nuo karo nelaimių. Tuomet, matyt, tikėta, kad po karo Lietuva vėl bus laisva – tą rodo įrėžtas Lietuvos valstybingumo simbolis – Gedimino stulpai.

Šiame krašte buvo statomi ir Aukštaitijai būdingi stogastulpiai. Keli jų buvo nufotografuoti sovietmečiu. Visai apnykusį, be stogelio, tik su ant stiebo išlikusia skulptūrėle bei stogelio smailę vainikuojančia geležine viršūne stogastulpį 1969 m. Skodinių kaimo kapinėse fiksavo A. Tautavičius.[46] 1930 m. Salamiestyje statytą ir gerai išsilaikiusį grakštų dviaukštį stogastulpį 1960 m. nufotografavo J. Petrulis, pažymėdamas, kad paminklą dirbo A. Karaliūnas nuo Viešintų.[47] Gerai išsilaikęs jis buvo ir po gero dešimtmečio, kai buvo užfiksuotas 1971 m.[48] Raiškaus silueto, vienaukštį stogastulpį Merkienė matė ir pakelėje iš Salamiesčio į Vabalninką.[49]

7 pav. Kryžius, 1943 m. Prie kelio Skapiškis–Jutkonys. 1971 m. R. Merkienės nuotr. LII

Terpeikiuose stovėjo XX a. pradžioje S. Matulionio dirbtas dviaukštis stogastulpis (8 pav.). Tai grakštus paminklas, kurio apatinė pastogėlė didesnė, stogelio atramėlės kiek lenktos, apačioje karnizą prilaiko lenktos atramos. Skulptūras atskiria ažūriniai drožinėti skydeliai. Viršuje suformuota nedidelė koplytėlė keturšlaičiu stogeliu, artimesnė koplytstulpių struktūrai. Ją vainikuoja nedidelė geležinė kryžiaus formos viršūnė. Jį užfiksavo I. Butkevičius 1967 m., pažymėdamas, kad stogastulpis buvo atnaujintas prieš 20 metų[50]. *Lietuvių liaudies meno* albume publikuotoje šio stogastulpio 1937 m. B. Buračo nuotraukoje matome, kad nuo tarpukario iki sovietmečio 7-ojo dešimtmečio stogastulpis išsilaikė labai gerai[51]. Matyt, lėmė tai, jog jis stovėjo sodyboje ir visada turėjo šeimininkus, kurie jį prižiūrėjo, o sovietmečiu jam išlikti padėjo dar ir tai, kad jis buvo įtrauktas į valstybės saugomų kultūros paminklų sąrašą[52]. Taip pat sovietmečiu į paminklų sąrašus įtrauktas tarpukariu statytas Antašavos šventoriuje stovėjęs stogastulpis[53], kurį dar neblogos būklės 1960 m. užfiksavo J. Petrulis, išliko iki šių dienų (9 pav.). Tai vienaukštis paminklas, kurio stiebas stambus, keturkampio skerspjūvio, sto-

[46] LNM Eneg 26687.
[47] LNM Eneg 22348. Šio stogastulpio 1937 m. fotografija buvo publikuota ir *Lietuvių liaudies meno* albume (*Lietuvių liaudies menas. Mažoji architektūra*, sud. K. Čerbulėnas, F. Bielinskis, K. Šešelgis, Vilnius, 1970, kn. 1, il. 91).
[48] LII neg 52346, fot. R. Merkienė 1971 m.
[49] LII neg 52349, fot. R. Merkienė, 1971 m.

© VšĮ „Versmės“ leidykla. Lietuvos lokaliniai tyrimai ISSN 2029-0799.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2014 07 03.

8 pav. Stogastulpis. XX a. pr. Dirbo S. Matulionis. Terpeikių k. 1967 m. I. Butkevičiaus nuotr. LII

9 pav. Stogastulpis Antašavos bažnyčios šventoriuje. 2013 m. S. Urbonienės nuotr.

© VšĮ „Versmės“ leidykla. Lietuvos lokaliniai tyrimai ISSN 2029-0799.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2014 07 03.

10 pav. Jėzaus Nazariečio skulptūra Antašavos bažnyčios šventoriaus stogastulpyje. 2013 m.

11 pav. Pietos skulptūra Antašavos bažnyčios šventoriaus stogastulpyje. 2013 m. S. Urbonienės nuotraukos

gelis keturšlaitis su stambia smaile, kurią vainikuoja saulės formos geležinė viršūnė. Pastogėlę remia profiliuotos kolonėlės, o sieneles formuoja augaliniu motyvu kiaurapjūviu drožtos pertvarėlės. Jame yra Jėzaus Nazariečio ir Pietos skulptūrėlės (10, 11 pav.).

Lietuvių liaudies meno albume publikuota ir gražaus vienaukščio stogastulpio nuotrauka[54], fotografuota B. Buračo 1934 m. Tai paminklas su keturšlaičiu stogeliu, kurio pastogėles remia keturios grakščiai išlenktos atramėlės. Karnizėlis profiliuotas geometriniu siluetu.

Dviaukštis stogastulpis stovėjo pakelėje, laukuose netoli Salamiesčio. Jį ten 1969 m. nufotografavo Klemensas Čerbulėnas.[55] Jo ypatybė – skirtingos pastogėlių atramėlės. Viršutinę pastogėlę remia S ir C formos sujungtos atramėlės, o apatinę – lenktos augalo šakelės pavidalo atramėlės.

Sovietmečiu buvo įamžinti ir tuos laikus pasiekę koplytstulpiai. Tai masyvūs statiniai, kurių konstrukciją sudaro stambus apvalaus arba keturkampio skerspjūvio stiebas su atvira koplytėle viršuje, suformuota iš keturių atramėlių, remiančių stogelį. Stogeliai dažniausiai piramidės formos, užbaigiami karališkos karūnos formos viršūnėle arba nedideliu kryželiu. Tokie koplytstulpiai paprastai turėjo mažai puošmenų, kartais buvo padekoruojamas koplytėlės karnizas ties stiebu. Migonių kaimo koplytstulpis turėjo ryškias S formos riestes, pritvirtintas ant stiebo ir remiančias koplytėlės pagrindą.[56] Tokioje atviroje koplytėlėje skulptūra matosi iš visų pusių, todėl jose buvusios šventųjų statulėlės dažniausiai stambių formų, apvaliai modeliuotos. Tokiuose koplytstulpiuose užfiksuotos Švč. Mergelės Marijos su Kūdikiu, kryžių nešančio Kristaus, šv. Florijono skulptūros. Tačiau dažniausiai šio tipo koplytstulpiuose, kaip ir viso Rytų Aukštaitijos regiono tokio tipo koplytstulpiuose, būdavo įke-

[50] LII neg 26579.
[51] *Lietuvių liaudies menas. Mažoji architektūra*, kn. 1, il. 429.
[52] *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas*, p. 675 (Dv 1624).
[53] LNM Eneg 22295, fot. J. Petrulis 1960 m.; *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas*, p. 675 (Dv 1614).
[54] *Lietuvių liaudies menas. Mažoji architektūra*, kn. 1, il. 77.
[55] *Lietuvių liaudies menas. Mažoji architektūra*, kn. 1, il. 87.
[56] *Lietuvių liaudies menas. Mažoji architektūra*, kn. 1, il. 457.

© VšĮ „Versmės“ leidykla. Lietuvos lokaliniai tyrimai ISSN 2029-0799.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2014 07 03.

liama *Jėzaus krikšto* skulptūrinė grupė (12 pav.), vaizduojanti šv. Joną Krikštytoją, krikštijantį Jėzų, rečiau – šv. Jono Nepomuko skulptūra. *Jėzaus krikšto* grupė tokiuose koplytstulpiuose komponuojama viena, be kitų šventųjų draugijos. Dažnai tokie koplytstulpiai, kaip teigia J. Petrulis, žmonių buvo vadinami tiesiog Šventais Jonais.[57] Koplytstulpiai su *Jėzaus krikšto* ar šv. Jono Nepomuko skulptūromis Lietuvoje ir kitose katalikiškose Europos šalyse buvo statomi prie tiltų, upių, upelių, vandeningų griovių, šlapių, pažliugusių vietų, kur reikėjo perspėjimo ženklų apie tykančius pavojus ar dėkojant Dievui už laimingai pasibaigusį atsitikimą. Šv. Jonas Krikštytojas, kaip ir šv. Jonas Nepomukas, laikomas saugotoju nuo nelaimių prie vandens. Be to, šv. Jonui Krikštytojui suteikiama saugotojo nuo piktų patiltės dvasių, gero sargo nuo vaiduoklių nelaimingų atsitikimų vietose funkcija. Antai tokie koplytstulpiai stovėjo Migonių[58], Vidugirių[59], Aukštupėnų[60] kaimuose. Jų yra padirbę garsūs krašto kryždirbiai J. Dagys ir K. Gabrėnas.

12 pav. Šv. Jono koplytstulpis. Migonių k. XX a. 7 dešimtm.

Gana negausią sovietmečiu publikuotą ir archyvuose saugomą vaizdinę medžiagą papildo rankraštinė medžiaga, ypač šiam kraštui nusipelniusio Juozo Petrulio užrašai. J. Petrulis savo rankraštinėje medžiagoje paliko nemažai nuorodų apie stovėjusius paminklus Kupiškio rajone, aprašė ne vienas kapinaites ir jose matytus paminklus. Tų užrašų nuotrupos pateko ir į kai kuriuos sovietmečiu išspausdintus straipsnius, tačiau detalesnį vaizdą galime susidaryti pavartę rankraštinę medžiagą. Svarbu tai, kad J. Petrulis užfiksavo paminklų pastatymo datas, juose buvusias skulptūras, paminklų būklę, jei buvo įmanoma, sužinodavo iš vietinių žmonių statymo intencijas ar kokius kitus pasakojimus ir juos užrašydavo. Dabar tai vertinga medžiaga tiriant tiek Kupiškio krašto, tiek Aukštaitijos regiono, tiek visos Lietuvos kryždirbystę.

Antai vien iš Rudikų kaimo kapinaitėse buvusių paminklų aprašymo galima susidaryti kraštui būdingų mažosios architektūros paminklų vaizdą.[61] XIX a. čia plito stogastulpiai ir koplyts-

[57] Lietuvos TSR Kultūros ministerijos ir Lietuvos TSR dailės muziejaus jungtinių ekspedicijų 1962–1963 m. dailės paminklams surašyti dalyvio J. Petrulio užrašai. 1962–1963 m., *LNMMB RKR*, f. 127, b. 99, l. 67.

[58] *Lietuvių liaudies menas. Mažoji architektūra*, kn. 1, il. 457.

[59] LNM Eneg 22016, fot. J. Petrulis 1959 m.

[60] Liaudies mažoji architektūra. Nuotraukos. 1948–1968 m., *LNMMB RKR*, f. 127, b. 1496.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2014 07 03.

tulpiai bei aukšti kryžiai. Stogastulpiuose ir koplytstulpiuose būta nemažai įvairių vardų šventųjų statulėlių, tad manytina, kad stogastulpiai buvo kelių aukštų, nors to J. Petrulis nepažymi. Kryžiai buvo su nemažo dydžio Nukryžiuotaisiais, stiebų apačioje būdavo koplytėlės su kurio nors vardo šventojo statulėle. Nurodyti ir paminklų meistrai – Kalenis, kilęs iš Suvainių k. (gyveno ir dirbo XIX a. pirmojoje pusėje), ir Žekonis-Žekoniukas, kilęs iš Rudikų k. Kaip Petruliui pavyko išsiaiškinti, šių tipų paminklai kapinaitėse stovėjo iki 1915–1920 m. Dažnai tokie užrašyti liudijimai yra labai svarbūs ir vieninteliai apie XIX a. vidurio ir antrosios pusės paminklus, nes jų nei piešinių, nei nuotraukų nėra išlikę. Aprašydamas Griciūnų kapinaites J. Petrulis mini dar jo atmintyje išlikusių čia iki 1920 m. stovėjusių „meniškų“ koplytstulpių vaizdą. Jie buvo datuoti 1868 ir 1870 m., o juose buvusias statulėles daręs vietinis dievdirbys Simonas.[62]

1962–1963 m. užrašuose Petrulis, remdamasis senų žmonių pasakojimais, siekiančiais laikotarpį iki Pirmojo pasaulinio karo, aprašė Kupiškio kraštui būdingus stogastulpius ir koplytstulpius.[63] Seniausią paminklo tipą Petrulis nurodo aukštą (iki 7 metrų) stogastulpį, kurio stiebas ąžuolinis, keturkampio skerspjūvio, stogelis keturšlaitis, jį vainikuoja geležinė „kryžma“. Pastogėlėje iš keturių pusių prikalamos skulptūrėlės. Tokie paminklai stovėjo kapinėse, kaimų gatvių galuose, kartais sodybose ir „ypač laukuose“. Vienas 1870 m. statytas stogastulpis buvo Rudikų kaimo pievose. Jį statė tų pievų kaimyniniai kaimai (Žeguniai, Mutkūnai, Didžprūdėliai). Stogastulpį (matyt, ir skulptūras) dirbdino salamiestietis dievdirbys Anundis. Petrulis rašo, kad stogastulpyje buvo keturios skulptūros: šv. Jonas Nepomukas, Jėzus Nazarietis, Rūpintojėlis ir nenustatyto vardo šventoji.

Šv. Jono koplytstulpiai stovėdavo prie upelių. Kupiškio rajone tokius paminklus statydavo kaimų bendruomenės. Jie buvo labai populiarūs ir atrodę, anot J. Petrulio, labai panašiai, nepaisant to, kad dirbti skirtingų meistrų. Aprašė jis ir vieno 1903 m. Rudikų kaime pastatyto *Šv. Jono* koplytstulpio istoriją: kai 1940 m. šis paminklas nuvirto, skulptūros buvo paimtos į Šiaulių „Aušros“ muziejų. Tačiau žmonės liko nepatenkinti, nes jie norėjo turėti paminklą, todėl kaimo seniūnas užsakė dievdirbiui K. Gabrėnui padirbti naujas *Jėzaus krikšto* kompozicijos statulėles (jis buvo drožęs ir senąsias) ir patį paminklą naujai atkūrė 1941 m., tik jį pastatė kitame lauko gale. Sovietmečiu šis paminklas buvo įtrauktas į vietinės reikšmės dailės paminklų sąrašą.[64] J. Petrulis paminėjo ir koplytstulpį su šv. arkangelo Mykolo skulptūra palei kelią, pastatytą XIX a. antrojoje pusėje. Žmonių teigimu, skulptūrą daręs J. Dagys ar Simonas. Punkiškių kaime stovėjęs koplytstulpis su šv. Florijono skulptūra, kuris 1961 m. jau buvo suiręs, bet ekspedicijos dalyvių dėka jis buvo atstatytas, statula nudažyta. J. Petrulis spėjo, kad tai irgi Jono Dagio darbas.[65] Pastarasis koplytstulpis buvo įtrauktas į respublikinės reikšmės dailės paminklų sąrašą.[66]

[61] Petrulis J. Ekspedicijų pabiros. Iš muziejininko dienoraščio, p. 62; Petrulis J. Muziejinių, kraštotyrinių išvykų po įvairias respublikos vietas 1965–1966 m. dienoraštis, *LNMMB RKR*, f. 127, b. 103, l. 14, 29.

[62] *Ten pat*.

[63] Lietuvos TSR Kultūros ministerijos ir Lietuvos TSR dailės muziejaus jungtinių ekspedicijų 1962–1963 m. dailės paminklams surašyti dalyvio J. Petrulio užrašai, *LNMMB RKR*, f. 127, b. 99, l. 45–68.

[64] *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas*, p. 673 (Dv 1618).

[65] Lietuvos TSR dailės muziejaus ekspedicijų ir kraštotyrinių išvykų dalyvio J. Petrulio 1967–1970 m. užrašai, *LNMMB RKR*, f. 127, b. 106. l. 16.

[66] *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas*, p. 504 (Dr 718). Petrulio informacijos pagrindu, jis priskiriamas Jonui Dagiui.

© VšĮ „Versmės“ leidykla. Lietuvos lokaliniai tyrimai ISSN 2029-0799.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2014 07 03.

Koplytstulpis pasiekė mūsų dienas, tačiau skulptūra dabar saugoma Adomynės bažnyčioje.[67]

Savo užrašuose Petrulis pamini ir vieną kitą paminklų statymo intenciją. Antai šiame krašte kryžius statėsi bendruomenės grupės, pvz., jaunimas. Jaunimo kryžiai stovėjo Rudikų kaime (statyti 1850 ir 1889 m.) bei Stuburų kaime (1882 m.).[68] Rudikų kaimo jaunimo kryžiai turėjo įrašus, prašančius Dievo apsaugos.

Petrulis mini ir paprotį statyti kryžius laukuose „Dievo malonių" intenciją[69] bei paprotį kryžiumi ženklinti kryžkeles. Antai jis rašo, kad iki XIX a. pabaigos tarp Salamiesčio ir Alizavos augę lapuočių miškai, juose buvę gana klaidu, tad prie labiau pravažinėtų kryžkelių stovėjo paprasti kryžiai.[70]

Taip pat Petrulis mini paprotį kabinti į medžius koplytėles. Šis paprotys dar buvo gyvas Kupiškio apylinkėse XX a. 3–4-ajį dešimtmečiais.[71]

Baigiamosios pastabos

Sovietmečiu kryždirbystės tyrimai daugiausia buvo kraštotyrinio pobūdžio. Apsiribojama meistrų biografijų aprašymu, kai kurių jų sukurtų darbų apibūdinimu. Ne visa ši sukaupta kraštotyrinė medžiaga buvo paskelbta, didesnioji jos dalis nugulė archyvuose. Tačiau ši sovietmečiu sukaupta medžiaga yra vertinga moksliniu požiūriu. Ja remiantis šiandien galime tyrinėti senąją kryždirbystės tradiciją, jos likimą sovietmečiu. Nuotraukose užfiksuoti įvairių tipų paminklai, išlikę iš XX a. pirmosios pusės, kai kurie gal siekia ir XIX a. pabaigą. Išaiškinta nemažai juos kūrusių meistrų pavardžių, taip pat įvardytos jų dirbtos skulptūros. Todėl ši mokslininkų, muziejininkų, kraštotyrininkų sukaupta medžiaga šiandien yra vertingas vaizdinis ir rašytinis (dažnai vienintelis) šaltinis tiriant senuosius kryždirbystės paminklus.

Kupiškio krašto kryždirbystės tyrimams ypač nusipelnė kraštotyrininkas, muziejininkas Juozas Petrulis. Jo surinktos medžiagos (publikuotos ir rankraštinės bei ikonografinės) dėka šiandien žinome ne vieno Kupiškio krašte dirbusio dievdirbio ir kryždirbio pavardę. Jis pirmasis atskleidė žymesnių Kupiškio krašto meistrų (K. Adomavičiaus, Anundžio, Kantičkiaus, Simono, J. ir J. Čepėnų, J. Dagio, V. Žekonio) vardus ir užrašė bei publikavo platesnes jų biografijas, taip pat atskleidė ir daugelio kitų, ne tokių žymių meistrų vardus. Remiantis J. Petrulio nustatytų dievdirbių kūrinių fotografijomis lengviau galima atributuoti vieno ar kito Kupiškio krašto dievdirbio skulptūrą, kryždirbio sukurtą paminklą.

Žvelgiant į sovietmečiu sukauptą ikonografinę medžiagą, matyti, kad šiame krašte seniausi paminklai, statyti XIX a. viduryje ir iki XX a. pradžios, buvo aukšti – vienaukščiai ar dviaukščiai – stogastulpiai. Nuo XIX a. antrosios pusės juos ima išstumti puošnūs kryžiai su altorėlio pavidalo koplytėle kryžmoje. Pastarieji kryžiai įsitvirtina XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje ir yra siejami su kryždirbių Jono Dagio ir Juozapo Čepėno (vyr.) vardais. Nuo XX a. pradžios iki vidurio paplinta daug saikin-

[67] *Kupiškėnų enciklopedija*, t. 1, p. 298.

[68] Lietuvos TSR Kultūros ministerijos ir Lietuvos TSR dailės muziejaus jungtinių ekspedicijų 1962–1963 m. dailės paminklams surašyti dalyvio J. Petrulio užrašai, *LNMMB RKR*, f. 127, b. 99, l. 58.

[69] Lietuvos TSR Kultūros ministerijos ir Lietuvos TSR dailės muziejaus jungtinių ekspedicijų 1962–1963 m. dailės paminklams surašyti dalyvio J. Petrulio užrašai, *LNMMB RKR*, f. 127, b. 99, l. 59.

[70] *Ten pat*, l. 61.

[71] Lietuvos TSR dailės muziejaus ekspedicijų ir kraštotyrinių išvykų dalyvio J. Petrulio 1967–1970 m. užrašai, *LNMMB RKR*, f. 127, b. 106, l. 63.

© VšĮ „Versmės" leidykla. Lietuvos lokaliniai tyrimai ISSN 2029-0799.

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2014 07 03.

giau puošti kryžiaus su altorėlio pavidalo koplytėle tipo kryžiai, kurie yra siejami su kryždirbio Juozapo Čepėno (jaun.) vardu. XX a. pirmojoje pusėje imami statyti kitokio tipo (be koplytėlės-altorėlio kryžmos centre), saikingo dekoro kryžiai – su ažūriniais ar profiliuotais skydeliais apatiniuose tarpkryžmiuose ar su nedideliais spinduliais, juosiančiais kryžmą.

XX a. pradžioje paplito masyvių koplytstulpių su atvira iš visų pusių koplytėle ir joje komponuojama viena kokio nors siužeto skulptūra (dažniausiai *Jėzaus krikšto* ar šv. Jono Nepomuko skulptūra) tradicija. Dažniausiai statyti koplytstulpiai su Jėzaus krikšto skulptūrine grupe, kurie buvo vadinami „Šv. Jonais“. Būta ir koplytėlių medžiuose.

Sovietmečiu publikuota ir sukaupta medžiaga liudija, kad Kupiškio krašto kryždirbystė atspindi būdingiausius Rytų Aukštaitijos regiono kryždirbystės bruožus. Rytų Aukštaitijoje paplitę monumentalūs, turtingai dekoruoti kryžiai su kryžmoje įkomponuota altoriaus pavidalo koplytėle, dekoruoti dviaukščiai ir vienaukščiai stogastulpiai, masyvūs koplytstulpiai su atvira koplytėle buvo būdingi ir šiam regionui priklausančiam Kupiškio kraštui.

Remdamiesi sovietmečiu publikuota ir surinkta rankraštine medžiaga galime teigti, kad Kupiškio krašte iki pat sovietmečio išliko paprotys bendruomenės grupėms statyti paminklus. Tai darė jaunimas, taip pat ir kaimų bendruomenės. Dažniausiai rankraščiuose minima intencija – Dievo palaimos siekis. Keletas nuotraukų liudija, kad Kupiškio krašte žmonės kryžius pastatydavo ir nepalankiomis karo, pokario ir sovietmečio sąlygomis, siekdami užsitikrinti Dievo malonę tuo sunkiu laikotarpiu.

Sovietmečiu fotografuoti paminklai rodo jų nepavydėtiną dalią. Ypač nukentėjo puošniausi, kartu ir seniausi paminklai. Tai lėmė ne tik natūralios sąlygos, bet ir nepalanki sovietmečio atmosfera religiniams paminklams. Nenuostabu, kad dauguma jų neišliko, tačiau to meto kultūros darbuotojams pavyko išsaugoti bent jau paminklų dalis – skulptūras ir geležines viršūnes, kurie dabar saugomi ne viename Lietuvos muziejuje.

Straipsnis numatomas spausdinti „Lietuvos valsčių“ serijos monografijoje „Kupiškis“ (vyr. redaktorė ir sudarytoja *Aušra Jonušytė*).

Straipsnio kalbos redaktorius *Albinas Masaitis*, korektorė *Rasa Kašėtienė*, anglų k. redaktorius, vertėjas *Aloyzas Pranas Knabikas*.

Straipsnis vertintas ne mažiau kaip dviejų mokslininkų ekspertų.

Straipsnio priedai skelbiami atskirai tam skirtuose leidinio skyriuose:
1. Straipsnio santraukos lietuvių ir anglų kalbomis.
2. Žinios apie autorių.

Nurodymai dėl straipsnių naudojimo (citavimo): Skelbiant ar bet kokiu būdu panaudojant bet kurį elektroninio serialinio leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai“ svetainės www.llt.lt straipsnį ar jo dalį kartu su juo privaloma skelbti leidinio „Lietuvos lokaliniai tyrimai“ visą nesutrumpintą pavadinimą, jo tarptautinio standartinio serialinio leidinio numerį ISSN 2029-0799, interneto svetainės www.llt.lt pavadinimą, tomo (darbo) sutartinį kodinį pavadinimą, straipsnio autorių, straipsnio pavadinimą, „Lietuvos valsčių“ serijos ir monografijos, kuriai straipsnis parašytas, pavadinimus bei straipsnio pirmojo paskelbimo serijos monografijoje ir jo paskelbimo svetainėje www.llt.lt datas (jei šios datos sutampa, skelbiama viena – paskelbimo svetainėje www.llt.lt data).

Interneto svetainės www.llt.lt pastaba: Šis anksčiau nepublikuotas tekstas internete nuolat skelbiamas nuo 2014 07 03.